

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.36:34.028.5:341.218.3:342.228.1
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.1>

В. М. Мельник
кандидат політичних наук, юрист,
головний редактор журналу «Аннали юридичної історії»,
асистент кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
викладач кафедри філософії та суспільних наук
Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова,
член Американського товариства юридичної історії
orcid.org/0000-0001-5640-0351

ЕЛЕМЕНТИ РИМСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО СПАДКУ: ТИТУЛАТУРА, СТАТУС, ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ПОНЯТЬ «ЦАРСТВО» І «КОРОЛІВСТВО»

Екскурс присвячено проблемі юридичного змісту політичних титулів верховних правителів у межах Християнського Світу доби пізньої античності та раннього середньовіччя. Особлива увага приділяється формулюванням титулатури, статусу, правовій суб'єктності відповідних звань і рангів. Основні акценти зосереджено на поняттях «rex» та «regnum», які мають два історіографічні тлумачення – 1) «царство», 2) «королівство». Пояснюється генеза означених понять, вказується етруське лексичне та давньоримське семантичне походження слів. Для прикладу, слов'янізований титул «цар» прямо пов'язаний із когноменом «Цезар», тоді як слов'янізований титул «король» є наслідком завойовницької політики франкського правителя Карла Великого. Автор послідовно відстоює тезу про магістратне (тобто чиновницьке) походження «королівської» влади. Артикулюється відсутність політичної незалежності та юридичного суверенітету в пізньоантичних і ранньосередньовічних «королівствах» Європи (зокрема, йдеться про так звані «варварські королівства»). Формування і становлення європейської королівської влади автор прямо пов'язує з правовим режимом *foedus*, вказуючи не тільки римське, але й федеративне походження «королівств». Крім того, «царі» та «королі» в умовах панування римського публічного права, *de jure* підкорялися верховній («вселенській») владі римських імператорів. У цьому контексті, лексична й юридична конотації понять «цар», «король» тісно взаємодіють з еволюцією ідеї *translatio imperii*, що протягом V–IX ст. н. е. допускала існування виключно однієї-єдиної «державності» в межах Християнського Світу. Римський (візантійський) імператор позиціювався верховним сувереном (коректніше – «сюзереном») усіх християн Світу, тоді як «царі», «королі», «князі» мусили коритися йому і отримували владні повноваження з його дозволу.

Ключові слова: міжнародна правосуб'єктність, *translatio imperii*, *lex foedus*, *rex*, *regnum*.

Melnyk V. M. ELEMENTS OF THE ROMAN-BYZANTINE LEGAL HERITAGE: TITLES, STATUS, LEGAL PERSONALITY OF THE “TSARSTVO” AND “KINGDOM” CONCEPTS

This excursion is devoted to the problem of the legal content of the political titles of the supreme rulers in the late antiquity and early Middle Ages Christian world (*Pax Christiana*). Special attention paid to the wording of titles, status, and legal subjectivity of the titles and ranks. The main emphasis is on the concepts of “rex” and “regnum”, which have two historiographical interpretations – 1) “Tsarstvo”, 2) “Kingdom”. The genesis of the defined concepts was explained, the Etruscan lexical and ancient Roman semantic origin of the words indicated. For example, the Slavicized title “Tsar” related to the ancient roman cognomen “Caesar”, while the Slavicized title “Korol (King)” is a consequence of the conquest policy of the Frankish ruler Charlemagne. The author consistently defends the thesis about the magisterial (that is, official) origin of “regnum (royal)” power. The lack of political independence and legal sovereignty in the late antiquity and early medieval “kingdoms” of Europe is articulated (in particular, we are talking about the so-called “barbarian kingdoms”). The author directly connects the formation and establishment of European royal (“regnum”) power with the *foedus* legal regime, speaking not only about the Roman, but also about the Federal origin of “kingdoms”. In addition, under the rule of Roman public law “tsars” and “kings” *de jure* obeyed the supreme (“universal”) authority of the Roman emperors. In this context, the lexical and legal connotations of the terms “tsar”, “king” closely interact with the evolution of *translatio imperii idea* during the 5th-9th centuries AD. The Roman (Byzantine) emperor was positioned as the supreme sovereign (more correctly, the “suzerain”) of all the Christians of the World, while the “tsars”, “kings”, “princes”, “duces” were obeyed him and were received power with his permission.

Key words: international legal personality, *translatio imperii*, *lex foedus*, *rex*, *regnum*.

Постановка проблеми і мета дослідження. Аби сформулювати основні положення теорії та практики «державної» правосуб'єктності Римської імперії, Східної Римської імперії (Візантії) та різноманітних західноєвропейських варіацій римсько-імперського спадку (*translatio imperii*), мусимо заглибитися в походження основних термінів, понять, концептів, методологічних прийомів юриспруденції [1, с. 68-80]. Окрім проблематики формальної назви Римської імперії в 27 р. до н. е. – 1453 р. н. е.¹, дуже важливим вважаємо питання назв і змісту посад, службових рангів. Оскільки на вершині титулатури завжди знаходилася сакралізована особа імператора, слід з'ясувати важливу деталь – наскільки титули «царів», «королів» та інших політичних урядовців співвідносилися з семантикою «імператорства»? При цьому, факт незаперечний – *imperator* в Християнському Світі (*Pax Christiana*) позиціонувався вище будь-якого «царя» чи «короля» [2, с. 32].

Виклад основного матеріалу. Термінологічний юридичний дискурс, що має виключне значення для медієвістики, веде нас углиб часів – до архаїчного етапу античності [3, pp. 5-17]. Протягом 754-509 pp. до н. е. Давній Рим підпорядковувався системі організації влади під назвою *Regnum* [4, с. 105-107; 5, р. 33]. Наразі вчені називають цей період «Римським царством» [6, с. 26-37; 7, с. 12-80; 8, с. 167], що, однак, має багато зауважень, як із погляду мовознавства, так і з погляду юриспруденції. По-перше, не можна перекладати титулатуру *Regnum* лексею «царство» [зразки традиційного некоректного перекладу: 9, с. 745; 10, с. 827]. По-друге, Давній Рим, від самого початку не був схожий на елліністичні «монархії» [11, с. 92, 155-167]². Персональну владу *rex* [12, р. 17]³ ділив із Сенатом [4, с. 109] та іншими посадовцями («магістратами») [13, с. 831].

З іншого боку, історіографічно та побутово усталений слов'янський термін «царство» (сучасна латинізована транскрипція: «*tsarstvo*») походить від когномена «*Caesar*» [9, с. 128; 10, с. 827; 14, с. 1983; 15, с. 913], поширеного винятковою популярністю полководця і політика Гая Юлія Цезаря (роки життя: 100-44 pp. до н. е., роки диктатури: 49-44 pp. до н. е.) [8, с. 174]. Пізніше, окремі римські імператори будуть додавати когномен «*Цезар*» до власних імен [16, с. 16], присвою-

вати титул «*Цезар*» дітям і співправителям [17], використовувати найменування «*Цезар*» у релігійно-містичних цілях [11, с. 421-422]. «Цезаріанство» отримає стійку історичну асоціацію з бажанням встановлення диктатури [14, с. 1983]. Подальша середньовічна конотація поняття «цезаріанство» («цезаризм») близька «бонапартизму» XIX ст. Зрештою, до моменту захоплення влади у Франції Наполеоном Бонапартом (роки життя: 1769–1821) в 1799 р., «цезаріанство» розумілося політичними теоретиками в тому ж сенсі, що і конотація слова «бонапартизм» після проголошення корсиканця «імператором французів» (*Empereur des Français*) 18 травня 1804 р. [18, pp. 339-358; 19, с. 13-18].

За середньовіччя та ренесансного періоду, «цезаризм» усвідомлювався синонімом «диктатури». Юридично, «Цезар» перетворився із когномена в чиновницький (магістратний) титул, належний варіаціям ідеї *translatio imperii* [20; 21; 22].

Зрештою, після ісламського удару по Східній Римській імперії та по всьому *Pax Christiana* (632–717 pp.) [23, с. 29-31], римські імператори Нового Риму⁴, почали надавати титул «*каїсар*=*кесар*=*кайсар*=*цьсар*=*цар*» [10, с. 827] тюркським і слов'янським підлеглим-васалам [24, с. 65], в обмін на визнання своєї вищої імператорської влади та допомогу у протистоянні мусульманським завойовникам. Саме так з'явилося поняття «царство», використовуване слов'янськими народами задля позначення монархічної «форми державного правління».

Характерно: у публічному праві Римської імперії та її продовжувачів (такими можуть вважатися конструкції Східної Римської імперії, імперії Заходу Каролінгів, Священної Римської імперії германської нації, Османської імперії, частково т. зв. «Всеросійської імперії»), термін «царство» («*regnum*») розглядався як нижчий по відношенню до «імперії» (*imperium*) – *влади верховної, вселенської, всевітньої, навіть Божественної* [23, с. 19-20, 120] (сакральної в дохристиянський період, божественно-теократичної після легалізації християнства Міланським едиктом 313 р. та зобов'язальних норм Фессалонікійського едикту 380-381 pp.).

Від публічно-правового визначення влади «*regnum*» походить давньоримська магістратура «*rex*» [9, с. 759], котру *антикознавці* некоректно перекладають як «цар» [7, с. 62-64; 25, с. 543], а *медієвісти* вважають аналогом поняття «король» [26, с. 26-31]⁵. Важливо, що *rex*

¹ Для офіційного позначення т. зв. «римської державності» вживалися рівноцінні синонімічні юридичні назви: *Urbs Roma*, *Res Publica Populi Romani*, *Imperium Romanum*.

² Латинське слово «*monarchia*» походить від давньогрецького відповідника «*μοναρχία*», дослівний переклад якого – «*влада одного*» чи «*одновладдя*».

³ Невдалий, але традиційний переклад поняття «*rex*» звучить слов'янськими мовами як «цар» (стосовно давньоримської історії) або «король» (стосовно європейської середньовічної чи ренесансної історії). В цій статті ми намагаємось розвінчати усталений стереотип.

⁴ Новий Рим – Константинополь на Босфорі.

⁵ Існує значна внутрішня суперечливість, так як традиційна історіографія чітко розрізняє титулатуру «царів» і «королів». На відміну від історіографічних традицій, латинська мова вживає на позначення обох цих умовних «титулів» одну лексему – «*rex*».

Romanus у 754-509 рр. до н. е. здійснював верховну владу на території Граду Рим (Urbs Roma) [12, рр. 27-26]. Однак, його політичну сферу аж ніяк не можна ототожнювати з повноваженнями давньоєгипетських *фараонів* ХХХ–VI ст. до н. е. [27, с. 827-828], давньогрецьких *базилевсів* ХХХ–VII ст. до н. е. [13, с. 829; 28, с. 63-66], ранньосередньовічних франкських *королів* V–XI ст. н. е. [29, рр. 228-244]. Влада «рекса Граду Рим» мала етрусське походження [4, с. 107; 7, с. 59], базувалася на виборності та системі розподілу повноважень [13, с. 831-832], не зводилася до реалізації особистої волі рекса або його персональної сакралізації [7, с. 67]. *Rex Romanus* – це обраний громадою *вождь Urbs* [7, с. 67-68]. У своїй діяльності він мусив керуватися інтересами міської громади та займатися *насамперед* налагодженням поставок харчування та військовою/цивільною безпекою підлеглих. Його повноваження цілком могли поділятися між магістратами (повноважними представниками), що мали право голосу і політичної участі.

У свою чергу, слов'янський термін «король» з'явився в словниковому запасі європейців не раніше IX ст. (за часів франкської династії Каролінгів, яка протягом 800-843 рр. тимчасово відродила Західну частину Римської імперії [30, с. 67]). Як і в поняття «Цезар, Цар» є безпосередній засновник, так і термін «Король» має персонального творця. Франкський гех-король (з 768 р.) Карл, що отримав прізвисько «Великий», 24 грудня 800 р. змусив Папу Римського Лева III (роки понтифікату: 795–816) коронувати себе «імператором римлян» [23, с. 31-33].

Політика Карла Великого (*Carolus Magnus*), що правив «Заходом» до самої смерті (814 р.), продиктувала подальшу германістичну доктрину *Drang nach Osten*: Карл Великий підкорив Саксонію, Баварію, Паннонію, впритул наблизився до слов'янських племінних союзів [8, с. 313-322]. *Ось чому ім'я Carolus, як і когномен Caesar, у політичній культурі слов'ян набуло владно-розпорядчої конотації* [8, с. 322; 30, с. 67-68; 31, с. 147]. Цікаво, що *східні/південні слов'яни*, перебуваючи під культурним і геополітичним впливом Східної Римської імперії (Візантії), згодом частіше використовували для позначення правителів поняття «цар», тоді як *західні слов'яни*, котрі перебували в орбіті впливу спадкоємців т. зв. «Західної імперії Каролінгів» (тобто германців), частіше послуговувалися терміном «король».

З часів Галльських війн Юлія Цезаря 58–51 рр. до н. е., титул «гех», застосований раніше щодо римських або італійських повноважних осіб, почали впроваджувати для позначення «вождів» кельтських і германських племен [4, с. 329]. Завойовані племінні союзи отримували від Риму *режим федеративності (lex foedus)*. Статус федеративних рибив такі племена *асоційованими учасни-*

ками Граду Рим (Urbs Roma), тісно інтегрував у римську військово-адміністративну машину. Федерати не набували громадянства Граду, але мали формалізовану подобу права підданства (швидше зобов'язально-імперативну, ніж диспозитивну). Разом із тим, в обмін на юридичне підпорядкування Риму, колишні варвари, що стали римськими федератами, користувалися широкою свободою общинного самоврядування. Їхні внутрішні звичаєві (правові та релігійні) установи не порушувалися, зберігався інститут локального вождя, котрого римські пропретори чи проконсули зобов'язували стежити за виконанням федератами повинностей на користь *Populus Romanus* («Римського Народу»). Федерати не ставали частиною римського народу, але вважалися підвладними і, отже, зобов'язаними Риму⁶. Вожді таких федеративних племен титулувалися переважно лексею «гех», а територіально-общинна сфера здійснення їхніх повноважень називалася «*regnum*». Таким чином, «рекс» – це безпосередній *правитель*, а «регнум» – його персональне *правління*⁷. Аж до публікації Едикту імператора Каракалі (роки правління: 211–217) [32], більшість народів Римської імперії мали своїх власних «рексів» та власні звичаєво-адміністративні «регнуми». Однак, Едикт 212 р. дарував право римського міського громадянства (*Status Civitas*) всім вільним жителям провінцій, включно з т. зв. «варварами». З того моменту римські провінціали, як і жителі Граду Рим, вважалися де-юре однаковими «*громадянами Міста*» (*Civitas Romana Urbs*) [33].

Публічно-правове поняття *Civitas Romana Urbs* звертає увагу на важливий юридичний прецедент: двічі поняття «місто» в одній публічно-правовій формулі не застосовувалось [34]. Стверджуємо: слово «Civitas», вжите поряд із «Urbs», означає не «місто», а «організацію» (чи «общину»). Отже, під словосполученням «*Status Civitas*» необхідно розуміти «*організоване / повноцінне / упорядковане становище / положення*». Оскільки «Civitas» у звичайному приватно-правовому значенні – будь-яке місто, що живе в межах цивілізації, тобто організоване і кероване магістратами (повноважними чиновниками), то і «*Status Civitas*», наданий Каракалою всім вільним жителям Римської імперії, необхідно дефініціювати як «*організований статус*». Життя людей у римській юрисдикції уніфіковувалося, система управління провінцій трансформувалася на міський лад Urbs Roma. «*Всі* ставали «*одноково/упорядковано*» *керованими*.

⁶ Зобов'язаними бути вдячними, щонайменше, «за захист кордонів».

⁷ Втім, вважаємо найкращими варіантами перекладу на українську наступні відповідники: гех – вождь, regnum – «вождество» (вождівство).

Відтак, римське слово «civilis», зазвичай перекладене як «громадянськість, громадянський, громадянське», необхідно переосмислити, маючи на увазі родове поняття «civitas» («Впорядкованість», «Організованість», «Статичність»). В контексті таких чітких уявлень про організованість, не могло бути жодних непорозумінь з титулатурою чи статусом чиновництва (магістратурами) [35, с. 15-51]. «Рекси» завжди класифікувалися в якості імператорських підлеглих [31, с. 147].

З III ст. н. е. статус «rex» надавався римськими імператорами переважно «новонаверненим» вождям федератів (племен германців, слов'ян, іранських і тюркських кочівників) [36]. Зі зменшенням рекрутації суто римських громадян до армії Імператорського Риму та закономірного збільшення набору федератів-мігрантів, значення древнього правового режиму *lex foedus* кардинально зросло [2, с. 28-29]. Військово-політична й економічна криза III ст. н. е., позначивши контури Великого переселення народів III-VII ст. н. е., створила додатково дефіцит грамотних військових кадрів, зменшила прагнення римлян продовжувати безперервні бойові дії, змінила соціально-економічне положення населення Риму і провінцій.

Імператор Феодосій Великий (роки правління: 379–395) прославився виданням двох едиктів: Фессалонікійського Едикту 380 р. та адміністративного Едикту 395 р. Акт 380 р. оголошував *нікейську католицьку ортодоксію*⁸ головним релігійним культом «Римського Народу» (*Populus Romanus*). Передсмертний документ 395 р. ділив усі *provinciae Populus Romanus* («провінції Римського Народу») на східну і західну частини (*Pars Oriens et Pars Occidens*) [16, с. 17].

Обидва едикти мали важливе адміністративно-територіальне завдання – трансформувати імператорську юрисдикцію так, аби римська армія змогла регулярно поповнюватися новоприбулими варварськими племенами, в той час як державна ідеологія (християнство) мусила перетворювати цих варварів-федератів у слухняний інструмент римської внутрішньої / зовнішньої політики [35, с. 45]. Після формального обрання (395 року) синів Феодосія Великого (Гонорія в *Pars Occidens* та Аркадія в *Pars Oriens*) імператорами де-юре єдиної Римської імперії, остання остаточно й назавжди самоототожнилася з «Християнським Світом» (*Pax Christiana*). Розподіл сфер контролю *де-юре єдиної імперії* між двома повновладними імператорами мав активізувати християнізацію «варварських» народностей, дозволивши імператорам приділити більше

уваги рекрутації й утриманню великих територіальних армійських угруповань («*comitatenses*», т. зв. «польових армій»).

З 395 р., і східні, і західні імператори де-юре єдиної Римської імперії роздавали титул «rex» багатьом вождям і правителям прикордонних федератських племен [36, с. 35-39, 269-273].

Східна частина Римської імперії (Візантія, Imperium Romanum Pars Orientale) досягла успіху в «федератизації» народів і племен Нубії, Ефіопії, Аравії, Месопотамії, Вірменії, Атропатени (сьогодні – Азербайджан), Лазики (сьогодні – Абхазія та Грузія), Аланії (сьогодні – Північний Кавказ), Причорноморської Сарматії (йдеться не тільки про степовиків-сарматів, а ще про остготів-гевтунгів, гунів і їхніх спадкоємців – оногурів, кутригурів, утригурів) [1, с. 68-69; 38, с. 71].

Система злагоджено працювала від 395 по 628 рр., дозволивши східним римлянам не лише успішно стримувати перську військову загрозу амбїтної ктесифонської династії Сасанідів [35, с. 234], а й максимально поширити християнство у різні етнокультурні та географічні зони [37, с. 46-57]. Підконтрольні східним римлянам правителі племен-федератів переважно називалися титулом «rex», а їхні володіння, відповідно, називалися «*regnum*» [приклад: 36, с. 36]. Втім, уже за часів імператора Юстиніана Великого (роки правління: 527-565) активно використовувалося слово *ἄρχων* (*архонт*), що позиціонувалося грецьким синонімом латинського терміну «rex» [30, с. 67]. Отже, *політичні утворення федератів* і залежних вождів, що безпосередньо не входили в територіальні межі римських провінцій, юридичною візантійською номенклатурою дефініціювалися як «*регнуми*» або «*архонтства*». Для прикладу, під час великої ірано-візантійської війни 572-591 рр. [38, с. 80-82], правителі християнських арабських племен, що боролися проти персів на боці Нового Риму (Константинополя), отримували від тамтешніх імператорів підтвердження статусу та повноважень «*regnum*» / «rex» [38, с. 102].

Після ісламських завоювань 632–655 рр. і подальшої арабо-візантійської війни (активно тривала до 717 р.) [39], східноримські імператори вимушено закріпилися в грекомовних регіонах, через що еллінські юридичні формулювання «одержали верх» в нормативних документах, актових записках і хроніках [23, с. 31]. З кінця VII ст. ахейське поняття «*ἄρχων*» («архонт») переважно заміняло латинський термін «rex», використовуючись набагато частіше [24, с. 85-86; 40, с. 218-222, 225, 232, 234, 241]. Для прикладу, київський князь Володимир Святославович (роки правління: 978-1015), після «хрещення» 988 р. офіційно позиціонувався архонтом Східної Рим-

⁸ Християнство було політично єдиною системою, вважалося одночасно «кафоличним» («католицьким») і «ортодоксальним» («православним»).

ської імперії, влада котрого вважалася санкціонованою східноримським (візантійським) імператором Василем II Болгаробійцею (роки правління: 976-1025) [40, с. 180-184]⁹.

Паралельно, в IX-X ст. проходила серйозна юридична дискусія навколо титулатури іншого залежного від Нового Риму правителя – болгарського вождя («хана») [24]. З 864 р. болгарські хани, що від 679 р. прирівнювалися Візантією до «рексів» або «архонтів», повністю відмовилися від стародавнього кочівницького ханського титулу і визнали себе «архонтами» [40, с. 250-268].

У 893 р. архонтом болгар, під владою Східної Римської імперії, став Симеон I Великий (роки правління: 893-927) [24, с. 4-8]. В 913 р. він навіть намагався заручитися підтримкою Константинопольського патріархату і проголосити себе «цезарем болгар» [38, с. 159; 40, с. 268]. В ході збройного протистояння, протягом 913-927 рр., Симеон декілька разів проголошував себе «імператором римлян і болгар», а його війська підступали до стін Константинополя. Після смерті Симеона, мирний договір імператора Романа I Лакапіна (роки правління: 920-944) та Петра Симеонovichа (роки правління: 927-968) визнав болгарського архонта «цезарем» (латиною) або «царем» (слов'янською мовою) племен і провінцій Фракії, Дакії, Мезії [24, с. 65-66].

«Цезарі Болгарії» («царі») декларувалися «в Християнському Світі» де-юре другими за значенням після східноримських імператорів [24, с. 66-67; 40, с. 199-200]. Офіційними «цезарями=царями болгар» імператори Роман I Лакапін (роки правління: 920-944) та Константин VII Багрянородний (роки правління: 913-959) визнавали Петра Симеонovichа (роки правління: 927-968) та Бориса Петровича (роки правління: 968-972). Позаяк, зростання болгарського сепаратизму викликало чергову смуту, східноримські імператори Никифор Фока (роки правління: 963-969) та Іоанн Цимісхій (роки правління: 969-976) запросили на допомогу київських федератів (слов'ян та вікінгів), керованих архонтом Святославом Ігоревичем (роки правління: 960-972) [38, с. 160]. До речі, Ольга, мати князя Святослава, ще в 957 р. прибула до Константинополя, прийнявши хрещення та визнавши верховну владу імператора. Важливо: сам Константин VII Багрянородний, відповідно до угоди 957 р., титулував княгиню Ольгу «Εὐλας τῆς ἀρχοντίσσης Ῥωσίας» («Хельга, архонтиса росів») [41, с. 69].

⁹ Зазначена формальність, суттєво поглиблена фактами договірних відносин із Константинополем (літописним «Царгородом») князя Аскольда (роки правління: 858-882), княгині Ольги (роки правління: 945-960/969), князя Ярополка (роки правління: 972-978), дозволяють поставити питання про візантійську теорію походження Великого Князівства Київського, а, отже, і всієї вітчизняної політико-правової культури.

Вочевидь, Константинополь активно допомагав [38, с. 161] київським дружинам перемогти Хозарський каганат протягом 957-965 рр. Натомість «архонтиса росів Хельга» спрямувала сина Святослава на допомогу візантійцям задля замирення болгарського бунту.

Хоча князь Святослав спробував закріпитися в Болгарії і навіть стати там місцевим «каганом» чи «архонтом», його тотальний розгром візантійцями в 971-972 рр. [42, с. 133, 136] спричинив падіння уламків «царства болгар». З того часу офіційний Константинополь не визнавав «цезарський/царський титул» болгарських архонтів (на слов'янський лад «князів») [40, с. 277-281].

Так як низка болгарських ханів, архонтів і царів плекали амбіції із захоплення Константинополя, вони неодноразово вступали в дипломатичні зносини з Римським патріархатом («Римським Папством»), намагаючись вийти з-під канонічної юрисдикції Константинопольського патріархату і перейти під духовний сюзеренітет Римських понтифіків [23, с. 75]. Актами Римського Папства такі «цезарі/царі» чи «архонти/князі» болгар титулувалися терміном «рекс» («rex»).

Активізація прямих слов'яно-константинопольських відносин відбулася після розгрому імператором Іраклієм (роки правління: 610-641) Аварського каганату [40, с. 97]¹⁰. До того слов'янські племена сприймалися виключно як асоційовані учасники кочівницьких орд Північного Причорномор'я¹¹. Слов'янські вожді, що входили до федератських об'єднань, традиційно здобували титули «архонтів» [43, с. 125-126]. Однак, у випадках Київського князівства, Моравії чи Паннонії IX-XI ст., тамтешніми політичними елітами частіше використовувалося поняття «князь», а не офіційний східноримський відповідник «архонт» [43, с. 140-143].

Старослов'янське слово «kъnędzъ» походить від готського «könig», що перекочувало в сучасну німецьку мову [30, с. 66]. «König» – «rex» по-німецьки [31, с. 147]. У давньокиївській традиції спершу використовувалося норманське (скандинавське) слово «конунг», позначаючи, як і «könig», військово-політичного вождя громади, племені [42, с. 106]. Для публічного права Східної Римської імперії, будь-який «könig» позиціонувався як «rex», або «ἄρχων». Вище за ієрархією розташовувався титул «цезар», який східнорим-

¹⁰ Аварський каганат – політія візантійських федератів, згодом перських союзників. Авари служили східним римлянам протягом 558-580 рр., але зрадили Константинополь внаслідок надання імператором Юстином II (роки правління: 565-578) статусу федератів їхнім кровним ворогам – західнотюркській орді.

¹¹ Ідеться про орди гунів, оногурів, кутригурів, болгар, авар, можливо західних тюрків.

ські імператори мали право «жалувати» спадкоємцям престолу, своїм дітям, приєднувати до власних імен. Як уже зазначалося, протягом 927–972 рр., «цезарями/царями» Константинополь додатково титулував болгарських правителів, що, однак, не робило болгарських зверхників рівними імператорам [40, с. 199–200]. Всі перелічені титули («хан», «архонт», «рекс», «кьоніг», «конунг», «цезар», «цар»), за статусом вважалися нижчими імператорського, їхні носії не могли навіть номінально претендувати на подобу імператорської влади [23, с. 19-20, 120]. Ось чому болгарський архонт Симеон (роки правління: 893–927) не задовільнився претензійним титулом «цар болгар» [24, с. 5-9]. До своєї смерті 927-го року, Симеон невпинно зазіхав на жадане «імператорство», невдало намагаючись захопити Константинополь.

Отож, призуючи римсько-візантійського публічного права, всі племена і території федератів, керовані «царями», «архонтами» («князями»), «рексами» («королями», «конунгами»), розглядалися в якості «архонтств» або «regnum». Як було підкреслено, дослівно «regnum» відтворює поняття «правління» / «вождество», може набувати конотацію «область правління». Для прикладу, словосполучення «*Regnum Francorum*», що традиційно перекладається «Королівство франків» (період 457–800 рр.), коректніше перекладати іншим замінником – «Область франкського правління» чи навіть просто «Правління франків». Претензій на владу, рівну за формою чи змістом східноримським імператорам, франкські «рексы» не мали до 25 грудня 800 р. [30, с. 67]. Оскільки аналогічної франкським зверхникам позиції дотримувалися всі «рексы» інших «варварських королівств», то обрана нами теоретико-методологічна схема дослідження юридичної титулатури дозволяє відкрито стверджувати: щонайменше з 480 по 800 рр. весь Християнський Світ (*Pax Christiana*) ототожнював себе з однією-єдиною «римською державністю», персоніфікованою статусом римського імператора – «світського єпископа», «захисника Церкви і всіх християн світу» [23, с. 18-19, 25].

Західна частина Римської імперії (*Imperium Romanum Pars Occidentale*) теж досягла значних успіхів у «федератизації» народів Західної Європи та Північно-Західної Африки, але її хронологічні рамки не були настільки масштабними, як візантійські [23, с. 35-39]. Після адміністративного Едикту 395 р. пройшло заледве більше десяти років і 31 грудня 406 р. варварські племена форсували рейнський *limes* [8, с. 248]. Алани, вандали, бургунди, свеви, частково франки, перетнули р. Рейн, мігруючи в Галлію й Іспанію. Зі сходу підійшли вестготи, котрі 24-27 серпня 410 р. захопили й пограбували Рим [26, с. 22-31].

З 409 по 418 рр. в Іспанії розгорнулася нищівна війна між варварськими племенами [26, с. 26]. Вандали, алани та свеви воювали поміж собою, а також проти місцевих римлян доки західноримський імператор Гонорій (роки правління: 395–423) не надав вестготам режим *lex foedus* на м. Тулузу й область Аквітанію [36, с. 54]. Натомість, вестготи зобов'язувались розгромити алано-вандалів і навести лад в Іспанії.

Отже, 418-го року вестготи отримали *lex foedus* на власне *Regnum Visigothorum* (т. зв. «Тулузьке королівство вестготів»). Після тривалих переговорів, федерати-свеви теж здобули право на «regnum» у Лузитанії [36, с. 76-77]. Під тиском федератів (вестготів і свевів), що примирилися з імператорами, розрізнені залишки вандалів і аланів політично об'єдналися, організовано переселилися до Північної Африки (429 р.), створили піратський флот і, врешті-решт, встановили повний контроль над шляхами морського сполучення західної частини Середземномор'я [36, с. 72-75]. В 455 р. вандало-алани цілих 14 днів грабували Рим, використовуючи добре укріплені бази Сицилії та Сардинії. Внаслідок остаточної морської поразки західних римлян (468 р.), надія на відновлення нормальної комунікації між західними провінціями втрачалась. *Запевняємо: саме вандало-аланське regnum знищило політичну єдність Західної частини Римської імперії* [26, с. 42-44].

У вказаному контексті, особливо цікаво, що вандало-алани, як і більш компліментарні Риму вестготи, свеви чи франки, так само неодноразово отримували *lex foedus* із рук західноримських імператорів [36, с. 73]. Геополітичні й гео економічні збитки, заподіяні т. зв. «Карфагенським королівством вандалів і аланів», на наш погляд, набагато перевершують руйнації, яких Західна Римська імперія зазнала від вторгнення Гунської конфедерації племен Аттіли (451–452 рр.) [8, с. 249-250].

Протягом 418–476 рр. статус *regnum* здобули федератські племена вестготів, остготів, бургундів, свевів, вандало-аланів, франків, скірів, герулів, ругів, тюрингів, алеманів. Врешті-решт, влада над Італією протягом 476–493 рр. належала воєначальнику Одоакру – «рексу» скірів [36, с. 38-39]. Після смерті останнього західноримського імператора Юлія Непота (роки правління: 474–475, 476–480) [44, с. 606-608], *rex Odoacer* отримав із Константинополя визнання свого права на *regnum*¹² в межах усїєї Італії [8, с. 257; 38, с. 53]. Отож, 480 рік, на нашу думку, найважливіша дата в юридичній історії пізньоантичної Римської імперії – вона остаточно конституювалася як федерація варварських *regnum*ів і римських провінцій із єдиною столицею в Константинополі.

¹² Право на «правління».

В перипетіях громадянських конфліктів і переворотів 476–480 рр. Римська імперія не впала, не занепадала і не зникла з політичної мапи світу. Навпаки, вперше після адміністративного Едикту Феодосія 395 р., імперія поверталась до зверхності єдиного імператора [23, с. 32]. Імператори Східної частини Римської імперії визнавалися єдино легітимними та легальними римськими імператорами посольствами всіх федератських «рексів», «регнуми» котрих влаштувалися в провінціях Західної частини Римської імперії [приклад: 23, с. 127-128, пос. 56]. Отже, номінальна юрисдикція не змінилася (*Імперія з центром у Константинополі-Новому Римі залишалася*). Змінився тільки адміністративно-територіальний поділ, коли стародавні *provinciae* перетворилися в низку варварсько-федератських *regnum*. Слов'яни назвали ці *regnum* «*королівствами*» [43, с. 239], тоді як германські мови говорять про «*Barbarisches Königreich*» [26, с. 31-47].

Саме варварський федератський «*rex*» почав пізніше асоціюватися з «*королівською*» владою. Однак, влада федератських «*рексів*» була скоріше губернаторською (управлінською) магістратурою, здійснюваною лідером/вождем племені («*архонтом*» або «*етнархом*» по-грецьки), згідно *санкції* римських імператорів. Відповідно, всі варварські «*Barbarisches Königreich*» («*regnum*=*королівства*»), конститувані в кордонах провінцій Західної частини Римської імперії, після подій 476–480 рр., не мали юридичного суверенітету і достатньої політичної незалежності, формально продовжували входити до складу Римської імперії (з центром у Константинополі), номінально визнавали владу східноримського (візантійського) імператора [23, с. 32]. Спроби окремих варварських рексів «унезалежитися», вийти з-під політико-правового контролю Константинополя, стимулювали серію військових втручань часів Юстиніана Великого (роки правління: 527–565), коли *вандало-аланське regnum* Північної Африки (533–534 рр.) [38, с. 76-77], *остготське regnum* Італії (535–552 рр.) [38, с. 77-78], частина *вестготського regnum* Іспанії (554 р.) [36, с. 57-58] тимчасово поновили традиційну форму імперських провінцій.

В спеціальних випадках, західноєвропейські рекси федератських *regnum* додатково отримували особливий *титул намісників* Східної Римської імперії для декількох провінцій¹³ [36, с. 314] або ж навіть проголошувалися *титулярними консулами* Східної Римської імперії [23, с. 128]. Для прикладу, статусу «намісника Галлії» удостоївся король франків Хлодвіг (роки правління: 481–511), а «намісником Західних провінцій»

в Константинополі проголосили остготського короля Теодоріха Амала Великого (роки правління в Італії: 493–526).

Описаний стан речей, із *беззаперечним політико-юридичним пріоритетом офіційного Константинополя в кордонах західних римських провінцій*, зберігався до 751 р., коли Папа Захарій (роки понтифікату: 741–752) самостійно¹⁴ надав титул *Rex Francorum* («король франків») [8, с. 302] першому представнику франкської династії Каролінгів – Піпіну III Короткому (роки правління: 751–768), батькові згаданого вище автора поняття «король» Карла Великого (роки правління: 768–814).

Після прецеденту 751–754 рр., відчуваючи слабкість Візантії, знесиленої атаками мусульман, Римські Патріархи (Папи) і, пізніше, каролінгські «імператори Заходу» поступово відібрали в офіційного Константинополя владний авторитет у межах колишніх західних провінцій Римської імперії [23, с. 29-31]. З моменту 751 р. і, тим паче, після коронації Карла Великого «імператором» 25 грудня 800 р., титул «рекса» на Заході Європи можна було одержати з рук Римського Папи чи т. зв. «імператора Заходу», не питаючись дозволу далекого й ослаблого константинопольського правителя [16, с. 18-20]. Такою стала реальна політична практика. Однак, між 751–812 рр., і навіть після 843 р. (*Верденського договору про поділ каролінгської «Імперії Заходу» на окремі «регнуми»*) [26, с. 77-78], імператори Східної Римської імперії продовжували наполягати на власному винятковому праві присвоювати королівські титули і, відповідно, на праві позбавляти титулів. У цьому контексті, публічно-правова доктрина Візантії розглядала титул «*rex*» («король», «цар»), швидше як *посаду намісника федератів*, аніж як особливе *феодално-територіальне звання вищого володаря* [приклад: 40, с. 220-222]. Почалося відчуження східних і західних уявлень про статус *regnum*, остаточно усталене вже після захоплення Константинополя турками-Османями 29 травня 1453 р.

Висновки. З будь-якої точки зору, розвиток титулатур «*rex*» і «*regnum*» в Імператорському Римі чи спадкоємиці-Візантії свідчить про їхній магістратний (чиновницький, посадовий) зміст. Понад тисячолітня практика присвоєння імператорами «королівських» титулів підтверджує відсутність компоненти «верховної влади» у політико-правовій структурі середньовічних «королівств». Таким чином, носій титулу «*rex*», будучи намісником-управителем підпорядкованого імператору «*regnum*», ніяк не міг вважатися повноцінним і повноправним зверхником терито-

¹³ Такими намісниками могли вважатися посадовці в рангах «*magister militum per provincia*» або «*dux*».

¹⁴ Ця акція, здійснена в 751 р. та повторена 754 р., виявилася першим проявом політико-правової амбіційності Римських Пап, які проголосили курс на вихід з-під контролю імператора Східної Римської імперії (Візантії).

рії. Пізньоантичні й середньовічні «королівства» Європи не повинні вважатися самостійними «державами» в сучасному значенні цього слова. «Царська» чи «королівська» влада в мінливих кордонах *Pax Christiana* обмежувалася імператорами. Призначення та пожалування таких титулів імператорами слугувало безумовним джерелом «царських» / «королівських» повноважень. Джерелом влади в пізньоантичних і ранньосередньовічних «королівствах» Європи був римський (візантійський) імператор.

Література

1. Мельник В. М. Политико-правовой статус императора Восточной Римской империи в VI веке: титул, юрисдикция и субъектность. *Юридичний вісник. Юридический вестник. Law Herald*. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. № 3. С. 68-80.
2. Уколова В. И. Империя как «смысл» исторического пространства: попытка политологического анализа, обращенная к прошлому. Власть, общество, индивид в средневековой Европе. Отв. ред. Н. А. Хачатурян. М.: Наука, 2008. С. 20-33.
3. Narari Maurizio. Imagining the Etruscans: Modern European Perceptions of an Ancient Italian Civilization. *Etruscan Studies*. 2021. Vol. 24. Issue 1-2. Pp. 5-17.
4. Машкин Н. А. История Древнего Рима. М. : Госполитиздат, 1950. 736 с.
5. Mirković Miroslava. Rea Silvia and Seven Roman Kings: Kinship and Power in Early Rome. Beograd : Kompromis dizajn, 2014. 168 pp.
6. Вільєтті Крістіано. Період царів. Історія європейської цивілізації. Рим / За ред. Умберто Еко. Пер. з італ. Л. Д. Ципоренко, Г. В. Рудницької, О. С. Гавенко та ін. Х. : Фоліо, 2017. С. 26-37.
7. Негушил И. В. Очерк римских государственных древностей. В 2 т. Т. 1. Государственное устройство Рима до Августа : монография. Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2014. 704 с.
8. Дейвіс Норман. Європа: історія. К. : Основи, 2018. 1464 с.
9. Латинско-русский словарь. Составили И. Х. Дворецкий и проф. Д. Н. Корольков / Под общ. ред. С. И. Соболевского. М., 1949. 952 с.
10. К. Н. Царь. Энциклопедический словарь. Издатель: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Том XXXVIIa. СПб: Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 827.
11. Ханиогис Ангелос. Эпоха завоеваний: Греческий мир от Александра до Адриана (336 г. до н. э. – 138 г. н. э.). М. : Альпина нон фикшн, 2020. 680 с.
12. Glinister Fay. Chapter 2: Kingship and tyranny in archaic Rome. Ancient Tyranny. Sian Lewis (Ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022. Pp. 17-32.
13. Ростовцев М. Царь в Греции и Риме. Энциклопедический словарь. Издатель: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Том XXXVIIa. СПб : Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 829-835.
14. Малый энциклопедический словарь. Том II. Вып. 4. СПб: Брокгауз-Ефрон, 1909. С. 1058-2215.
15. Словник іншомовних слів. За ред. акад. АН УРСР О. С. Мельничука. К.: УРЕ, 1985. 968 с.
16. Норкус Зенонас. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. К. : Критика, 2016. 440 с.
17. Транквилл Гай Светоний. Жизнь двенадцати Цезарей / Издание подготовили М. Л. Гаспаров и Е. М. Штаерман. Отв. ред. С. Л. Утченко. М.: Наука, 1964. 376 с.
18. Dwyer P. G. Napoleon and the Foundation of the Empire. *The Historical Journal*. 2010. Vol. 53. Issue 2. Pp. 339-358.
19. Осадчук І. Бонапартизм як тип політичного режиму у Франції (1799-1814/15). *Гуманітарні візії*. 2017. Вип. 3. № 2. С. 13-18.
20. Sawiński Paweł. The Succession of Imperial Power under the Julio-Claudian Dynasty (30 BC – AD 68). Berlin: Peter Lang, 2018, 298 pp.
21. Walters Brian. The Deaths of the Republic: Image of the Body Politic in Ciceronian Rome. Oxford and New York : Oxford University Press, 2020. XIV+158 pp.
22. Cooley Alison E. From the Augustan Principate to the Invention of the Age of Augustus. *Journal of Roman Studies*. 2019. Vol. 109. Pp. 71-87.
23. Конгар Ив. Девять веков спустя. Заметки о Восточной схизме. К. : Дух і літера, 2011. 168 с.
24. Дринов М. С. Южные славяне и Византия в X веке. Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М. : Университетская типография, 1875. 154 с.
25. Цыпин В. Дохристианская Европа. М. : Издательство Сретенского монастыря, 2017. 1040 с.
26. Illustrierte Weltgeschichte. Unter redaction von Prof. Dr. Edv. Lehmann und Prof. Dr. Peter Petersen. Zweiter Band: Das Mittelalter. Berlin-Kopenhagen-Malmo-Amstardam: Gefion-Verlag, 1930. 366 s.
27. Тураев Б. Царь на древнем Востоке. Энциклопедический словарь / Издатель: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Том XXXVIIa. СПб : Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 827-829.
28. Блаватская Т. В. Глава 2: Ахейские государства. История Древней Греции / Под ред. В. И. Авдиева, А. Г. Бокшанина и Н. Н. Пикуса. М. : Высшая школа, 1972. С. 53-68.
29. Melnyk V. M. Political Byzantinism in the Legal History of Franks. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*. 2020. Vol. 65, Issue 1. Pp. 228-244.
30. Терещенко Ю. Монархічно-династичний принцип в українській державній традиції. Терещенко Ю. Скарби історичних традицій. К. : Темпора, 2011. С. 66-84.
31. Малый энциклопедический словарь. Том II. Вып. 3. СПб : Брокгауз-Ефрон, 1909. 1055 с.
32. Blanco-Pérez Aitor. Salvo iure gentium: Roman Citizenship and Civic Life before and after the Constitutio Antoniniana. Al-Masaq : *Journal of the Medieval Mediterranean*. 2020. Vol. 32. Issue 1. Pp. 4-17.
33. Sasse C. Die Constitutio Antoniniana. Eine Untersuchung über den Umfang der Bürgerrechtsverleihung auf Grund des Papyrus Giss. 40 I. Wiesbaden, Harrassowitz, 1958. 143 s.
34. Institutions and Ideology in Republican Rome: Speech, Audience and Decision. Henriette Van Der Blom, Christa Gray and Catherine Steel (Eds.). Cambridge : Cambridge University Press, 2018. XIV+356 pp.
35. Курбатов Г. Л. Ранневизантийские портреты: К истории общественно-политической мысли. Л. : Издательство Ленинградского университета, 1991. 272 с.
36. Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск / пер. с фр. А. П. Саниной. СПб : Евразия, 2008. 400 с.
37. Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства. СПб : Азбука, 2014. 480 с.
38. Статакопулос Дионисий. Краткая история: Византийская империя. М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2020. 320 с.

39. Viermann Nadine. Herakleios, der schwitzende Kaiser: Die oströmische Monarchie in der ausgehenden Spätantike. Berlin und Boston: De Gruyter, 2021. X+382 s.

40. Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. М., 2016. 664 с.

41. Назаренко Н. А. Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь? *Византийский временник*. 1989. Том 50. С. 66-83.

42. Брайчевський М. Ю. Вибране. Том 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична дум-

ка в Київській Русі / Упор. Ю. Кухарчука. К. : Вид. ім. О. Теліги, 2009. 720 с.

43. Urbanczyk Przemyslaw. Wladza i polityka we wczesnym sredniowieczu. Wroclaw : Fundacja na rzecz nauki polskiej, 2000. 276 s.

44. Posavec Vladimir. Je li Dioklecijanova palača ikad uistinu služila kao carska rezidencija? *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. 2016. Vol. 47. No. 2. S. 581-617.